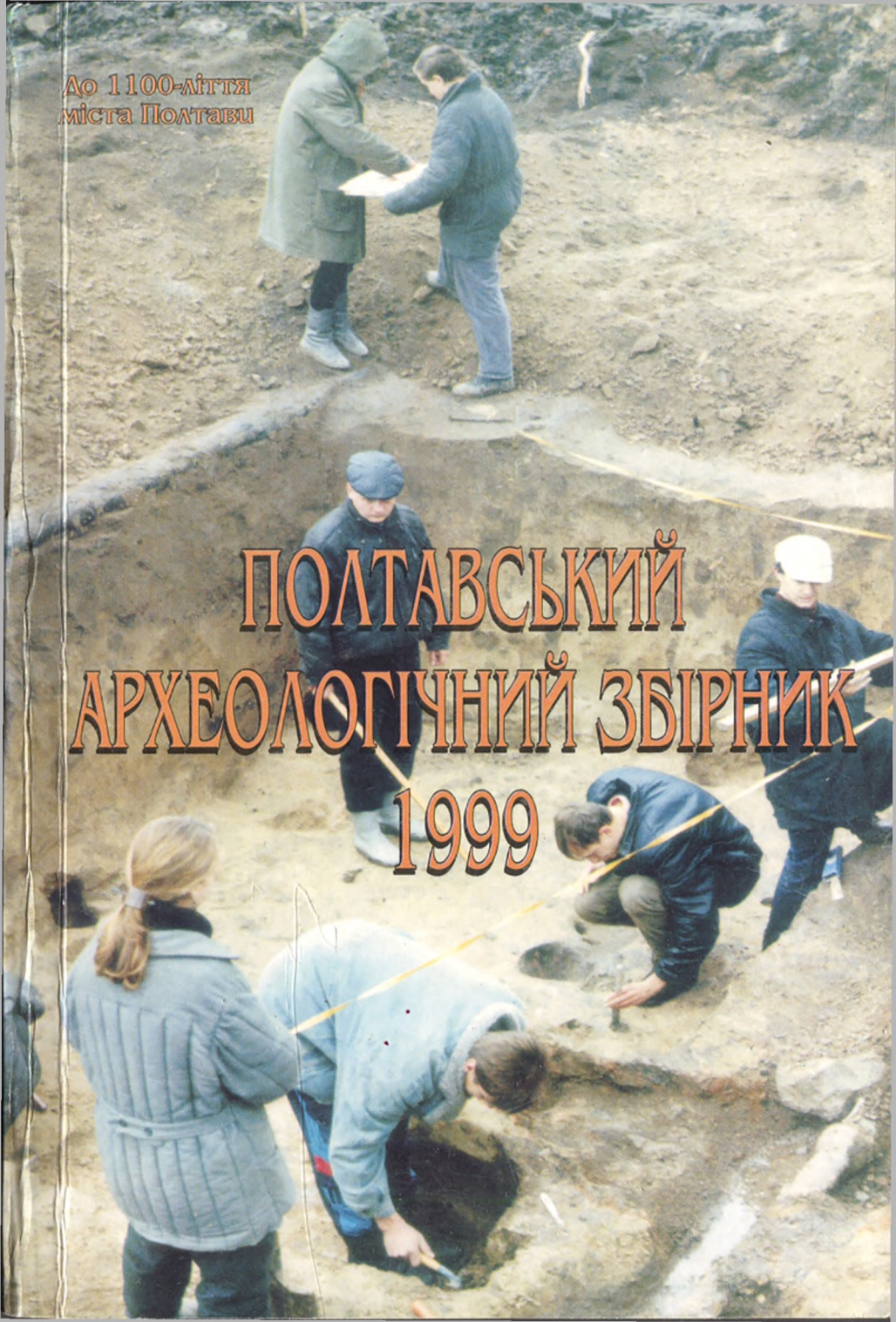

До 1100-ліття
міста Полтави

A photograph of an archaeological excavation site. Several workers in winter clothing are visible. Two workers at the top are looking at a document. A worker in a cap stands in the center. A worker in a white cap is on the right. Two workers are crouching in the foreground, one using a tool in a pit. Yellow measuring tapes are stretched across the site. The background shows a dirt embankment.

ПОЛТАВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК 1999

УДК 930.26

ББК 63.4 (4 УКР. — 4 Пол.). 2.3

П 52

П 52 Полтавський археологічний збірник — 1999 (до 1100-ліття м.Полтави за результатами археологічних досліджень): Збірник наукових праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 384 с.: іл. — Укр., рос., англ. м. — (Національна Академія наук України. Інститут археології НАН України. Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласдержадміністрації).

Чергове число збірника, присвяченого 1100-літньому ювілею міста Полтави, репрезентує результати археологічних досліджень на території міста, Полтавської, Сумської, Черкаської та ін. областей України, здійснених археологами Києва, Полтави, Сум, краєзнавцями Полтавської області. До видання ввійшли публікації матеріалів Четвертої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства й останнього науково-практичного семінару "Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини".

Статті і публікації висвітлюють коло проблем з найдавнішої історії Полтави, археології бронзового та раннього залізного віку, ранньослов'янської і киево-руської доби, присвячені пізньосередньовічним старожитностям полкового центру на Ворсклі. У збірнику вперше оприлюднюється друком відома архівна праця Д.Т.Березовця (1910-1970) "Руси в Подніпров'ї".

Представлені матеріали публікуються вперше згідно з планом роботи на 1999 р. управління культури Полтавської обласдержадміністрації.

Для археологів, істориків, нумізматів, краєзнавців, широкого кола шанувальників стародавньої історії Середнього Подніпров'я.

Редколегія: Бондаревський П.К., заслужений працівник культури України; Белько О.В., заступник начальника управління культури Полтавської обласдержадміністрації; Залізняк Л.Л., доктор історичних наук; Івакін Г.Ю., доктор історичних наук; Кукоба А.Т., Полтавський міський голова, заслужений будівельник України; Кулатова І.М.; Кучера М.П., доктор історичних наук; Лобурець В.Є., доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; Олюпрісько І.М., заступник голови Полтавської обласдержадміністрації; Приймак В.В.; Приходнюк О.М., доктор історичних наук; Супруненко О.Б., кандидат історичних наук (*відповідальний редактор*); Сухобоков О.В., доктор історичних наук.

Рецензенти: Моця О.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор
Терпільовський Р.В., доктор історичних наук

Друкується за рішенням Ученої Ради Інституту археології НАН України, прот. № 2 від 8 квітня 1999 р. та плану роботи управління культури Полтавської обласдержадміністрації на 1999 р.

ISBN 966-95374-4-4

При передрукуванні чи іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

- © Інститут археології НАН України, 1999
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласдержадміністрації, 1999
- © Автори статей, 1999
- © Обкладинка, оригінал-макет: ВЦ «Археологія» ЦОДНА, 1999

ГЛИНСЬКИЙ КУРГАННИЙ НЕКРОПОЛЬ

Під час досліджень Глинського археологічного комплексу 1997-1998 рр., які вела Більська археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації південніше Великого укріплення Більського городища, було виявлено раніше невідомий курганний некрополь з похованнями пізнього етапу роменської культури та давньоруського часу, що належав населенню укріпленого центру IX-XIV ст. у складі двох городищ, острога та значного посаду площею близько 25 га (рис. 1), відомого як Глинське городище¹.

Глинський курганний могильник знаходиться за 0,5 км на південний захід від Великого городища в с.Глинське Зіньківського району Полтавської області, на схилі та краю плато мису четвертої і третьої надзаплавних терас високого берега р.Ворскла (висота над рівнем заплави 91,5 м), що примикають до зволоженого вибалку в ур.Панський яр. Некрополь утворюють групи курганів, розділені й обмежені ярами, гребенями ерозованих у давнину невеликих мисів та підвищень, розміщені вздовж схилу високого берега в ур. Гуринівщина та Шираєве, на загальній площі близько 12 га. В меридіальному напрямку могильник має довжину 0,55 км, в широтному, вздовж схилу плато корінного берега, — 0,35 км. Він розташований в межах перепаду висот по схилах у 45 м.

Під час досліджень обстежено 294 курганні насипи висотою від 0,1 до 1,7 м при діаметрі 2,0-14,0 м, знято план могильника (рис.2). Як виявилось, у південній частині давньоруського некрополя збереглося 9 курганів скіфського часу (№№161-167, 292, 293) висотою 0,6-2,5 м та діаметром 9-20 м. Серед них — рештки найбільшого насипу (№ 167) висотою 2,5 і діаметром понад 18 м, пошкоджені грабіжницт-

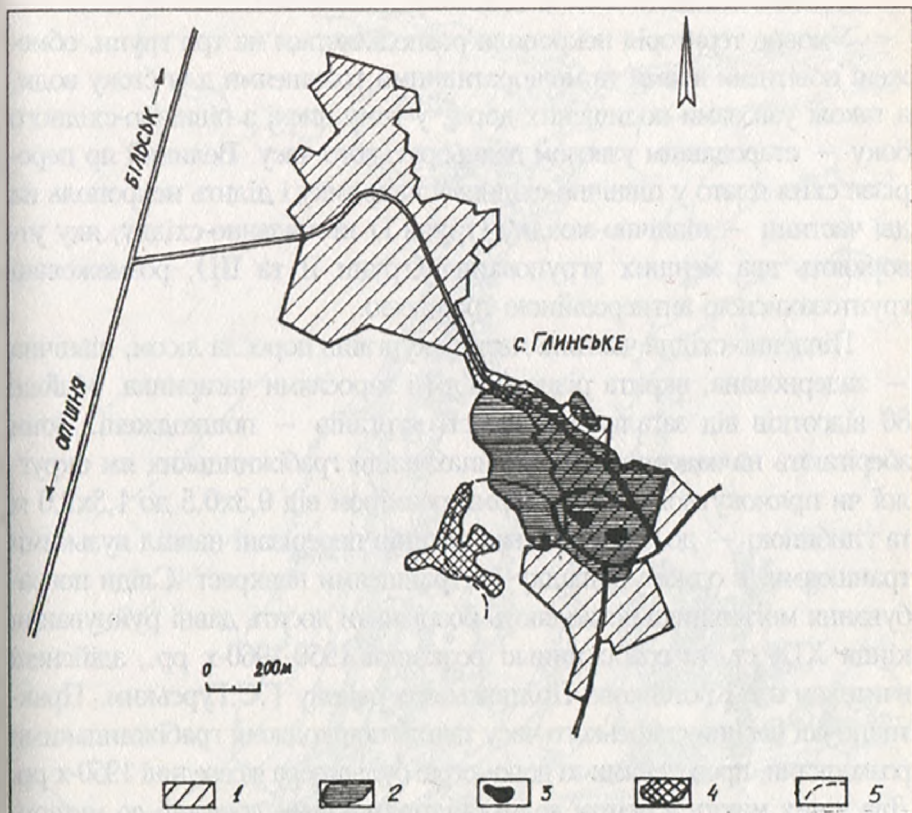

Рис.1 .Схема розташування Глинського археологічного комплексу.

1 - територія забудови села, 2 - територія посаду, 3 - городища та острог,
4 - курганий некрополь; 5 - польова дорога.

ькими пошуками і розкопками 1895 р. Останні здійснив голова Імператорської Археологічної комісії, граф О.О.Бобринський². Саме з часу досліджень цього кургану і розпочалося суто археологічне вивчення старожитностей Більського городища¹. Варто відзначити, що південна частина могильника зайняла північний край відомого поселення скіфської доби в ур.Гуринівщина-Спаське⁴. Найпівденніша ділянка роменсько-давньоруського некрополя в ур.Гуринівщина, у складі не менше 30 курганів, виявилася вщент розораною. На краю плато мису виявлено ряд окремих знахідок, пов'язаних зі зниклими поховальними комплексами Глинська на Ворсклі X-XII ст. Про кілька з них йтиме мова нижче.

Умовно територія некрополя розподіляється на три групи, обмежені новітніми ярами та меліоративними траншеями для стоку води, а також узвозами полишених доріг, у тому числі з північно-східного боку — стародавнім узвозом давньоруського часу. Великий яр перерізає схил плато у північно-східному напрямку і ділить некрополь на дві частини — північно-західну (група I) та південно-східну, яку утворюють два менших угруповання (групи II та III), розмежовані ґрунтозахисною антиерозійною траншеєю.

Південно-східна частина масиву курганів поросла лісом, північна — задернована, вкрита різнотрав'ям і зарослями чагарника. Майже 80 відсотків від загальної кількості курганів — пошкоджені. Вони зберігають на задернованих насипах сліди грабіжницьких ям округлої чи прямокутної в плані форми розміром від 0,3х0,5 до 1,5х2,0 м та глибиною — до 1,0 м. Кілька насипів перерізані навпіл вузькими траншеями, в одному випадку — траншеями навхрест. Сліди пограбування могильника дозволяють розрізнити досить давні руйнування кінця XIX ст. та грабіжницькі розкопки 1950-1960-х рр., здійснені вчителем з с.Кротенкове Полтавського району Г.С.Гурським. Практично всі насипи скіфського часу також пошкоджені грабіжницькими розкопками, проведеними за допомогою бульдозера в середині 1950-х рр. Два з них мають в центрі великі підпрямокутні, доведені до материкової основи, ями розміром до 6х8 м. З опитування місцевих жителів встановлено, що в ході цих "досліджень" виявлені два поховання скіфського часу, одне з яких — парне — супроводжувалося залізними наконечниками на списи, залізним кинджалом з антенним навершенням, бронзовим люстерком, склопастовим намистом тощо.

Найбільше постраждали від діяльності грабіжників кургани у складі II-III-ї груп (до 95 %). Насипи 7 курганів повністю знівельовані в процесі пограбування. До руйнування курганів призводили також і ерозійні процеси, прокладання ґрунтової дороги на початку 1960-х рр. через північно-східну частину могильника, а також пливун у північній частині.

В ході обстежень досліджено 6 курганів у складі I групи насипів (№№1-6), що датуються початком XI — XII ст. Особливу увагу привертає комплекс кургану № 2/1998 р., який знаходився в централь-

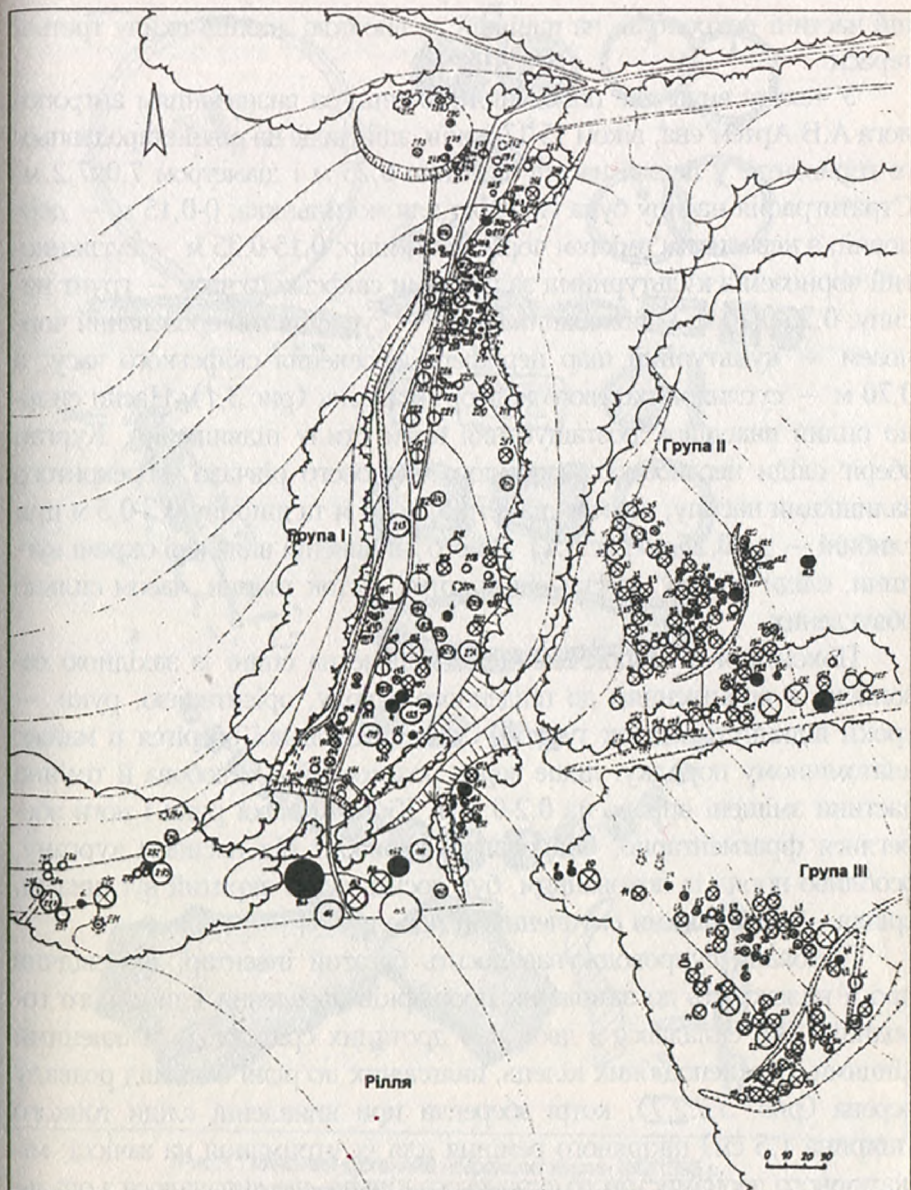

Рис.2. Глинський курганний некрополь. План.

- - кургани; ⊗ - кургани, пошкоджені грабіжницькими ямами;
- - кургани досліджені чи розкопані грабіжниками; ⊕ - насипи, перерізані траншеями чи дорогами;
- - сліди насипів курганів.

ній частині некрополя, на панівній за висотою ділянці схилу третьої тераси.

У ньому виявлене поховання дівчини, за визначенням антрополога А.В.Артем'єва, віком 15-17 років, здійснене на рівні стародавнього горизонту, у центрі насипу висотою 0,25 м і діаметром 7,0х7,2 м. Страгиграфія насипу була типовою для могильника: 0-0,15 м — дерновий, з невеликим вмістом чорнозему, шар; 0,15-0,25 м — суглинистий чорнозем з культурними залишками скіфського часу — ґрунт насипу; 0,25-0,70 м — похований ґрунт — суглинистий ерозований чорнозем — культурний шар периферії поселення скіфського часу; з 0,70 м — суглинок палевого кольору-материк (рис.3,1). Насип сильно опілив внаслідок розташування край схилу підвищення. Курган зберіг сліди неглибокого заплілого кругового рівчака, перекритого залишками насипу, що мав діаметр 6,5х7,1 м та ширину 0,3-0,5 м при глибині — до 0,25 м (рис.3,1). В його заповненні виявлені окремі вуглини, сліди попелу, тріски від колотих кісток тварин, часом сильно обвуглених.

Поховання-трупопокладення здійснене на спині із західною сезонною, з відхиленням до південного заходу, орієнтацією, руки — трохи відкинуті вздовж тулуба. Скелет похованої зберігся в майже анатомічному порядку: лише череп рознесений, — лобова й тім'яна частини зміщені вправо на 0,2-0,3 м. Кістки правої руки і ноги збереглися фрагментарно. Стародавній горизонт під насипом кургану, особливо поряд із похованням, був досить густо вкритий вуглинами, зрідка — невеликими скупченнями попелу³.

Поховану супроводжував досить багатий інвентар, що свідчив про її належність до заможних прошарків населення Глинського городища. Він складався з двох пар дротяних срібних, із зімкненими кінцями, персеподібних кілець, виявлених по різні боки від розвалу черепа (рис. 3.2:2,7), котрі зберегли при виявленні сліди тонкого (ширина 1,5 см) шкіряного ремінця для їх утримання на зачісці; мініаторного двоамистового скроневого кільця, що складалося з овальної зімкненої тонкодротяної основи з нанизаними на неї двома золотоскляними намистинами (рис. 3.2:2); срібної двоспіральної підвіски з тонкого дроту (рис. 3,2:1). Всі ці ювелірні вироби свого часу при-

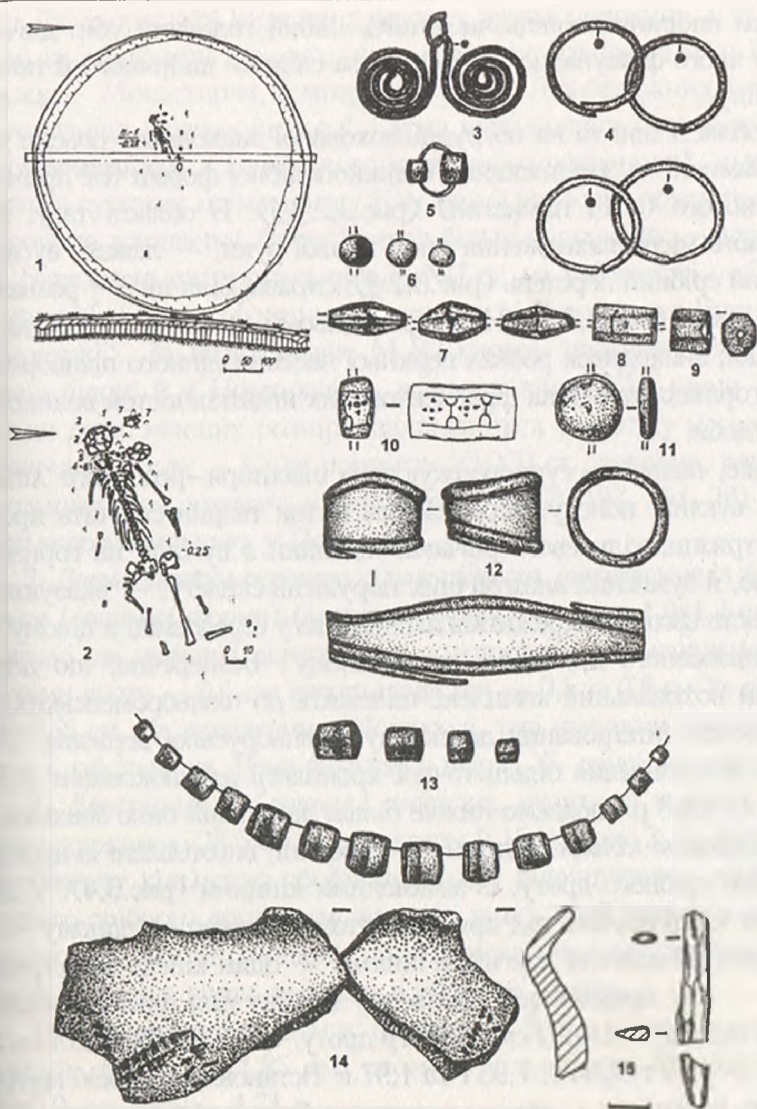

Рис.3. Глинський курганний некрополь. Курган №2/1998 р.
1 - план і перетин; 2 - план поховання; 3-15 - знахідки.

3,4,12 - срібло, 5 - білос, скло, золото; 6-11 - скарболок 13 - скло, золото; 14 - кераміка, 15 - залізо

крашали шкіряний вінець чи якийсь інший головний убір дівчини, рештки якого фіксувалися в головах за слідами шкіряного й тканинного тліну.

В області шиї та на погрудді похованої знаходився розсип двох низок намиста — золотоскляного діжкоподібної форми (82 прим.) та сердолікового (з 14 намистин) (рис.3,2:4-6). В області тазу, коло вірогідного місцезнаходження кисті правої руки, — лежав "вусатий" масивний срібний перстень (рис.3,2:8); справа, біля ніг, — розвал залізного ножа (рис.3,2:2). На стародавньому горизонті, з півдня від похованої, знаходився розвал верхньої частини ліпного пізньороменського горщикя та кілька фрагментованих шматків кісток великої рогатої худоби.

Отже, наявність супроводжуючого інвентаря — розбитого ліпного посуду, вуглин, попелу, перепалених кісток тварин свідчить про залишки тризни; кільцевого рівчака, підсіпки з вугілля на горизонті, можливо, й зумисних анатомічних порушень скелету, — вказують на присутність вагомих пережитків язичництва у середовищі в цілому вже християнізованого населення мікрорегіону⁶. Безперечно, що досить яскравий поховальний комплекс належить до пізньороменських старожитностей, інтегрованих до складу Давньоруської держави. З огляду на встановлення більш точної хронології для поховання в кургані № 2/1998 р., подаємо нижче більш детальний опис знахідок.

1. *Скроневі кільця* (4 прим.) — дротяні, виготовлені із круглого в перетині срібного дроту, із зімкненими кінцями (рис.3,4). У двох випадках кінці зрубані під прямим кутом і зімкнені, в одному — заходять у згині один за другий, в іншому — один кінець загострений, другий — має прямий зріз і незначну виїмку для фіксації жалця. Діаметр кілець — 2,4-2,7 см; діаметр дроту — 0,2 см. Вага кілець відповідно — 1,77 г; 2,04 г; 1,95 г та 1,97 г. Встановлено спосіб кріплення кілець на зачіску — по два з кожного боку в області скронь — за допомогою вузького (до 1,5 см) ремінця — деталі вінця. Ймовірно, що останній входив до складу якогось більш складного тканинно-шкіряного головного убору.

Аналогічні скроневі кільця належать до досить поширених зразків жіночих прикрас загальноруського типу, вживаних на території

ядра Давньоруської держави з початку другої половини X ст.⁷ Більш ранні їх прототипи походять як з городищ Дніпровського Правобережжя — Монастирка, Григорівка⁸, так і з Лівобережних комплексів — городища Новотроїцького⁹. Серед найближчих паралелей — ряд скроневих кілець з Гочевського курганного некрополя¹⁰, кількох поховань в курганах могильника у Кам'яному на Пселі¹¹, поховання 1889 р. некрополя літописної Лтави¹², серед більш віддалених — кургану № 106 Березовецького могильника X-XII ст. на узбережжі оз.Селігер¹³, кургану № 4 біля м.Яптіятина та кургану № 7 поблизу с.Буки на Правобережжі¹⁴. За визначенням М.В.Седової, перснеподібні скроневі кільця відомі й у Новгороді — в шарах кінця XI - кінця XIII ст.¹⁵ Кільця дещо менших розмірів залишаються у вжитку населення межиріччя Ворскли — Сули протягом XI-XII ст., зокрема, вони відомі серед інвентаря поховань у курганах №№ 63, 197, 251, 281-282 Снітинського могильника у Посуллі¹⁶.

2. *Двонамистове скроневе кільце-підвіска*, виготовлене із зімкненого кільця (овальної форми) білоногового дроту розміром 1,0х1,3 см, на яке нанизані дві невеликі діжкоподібні золотоскляні намистини (рис.3, 5). Перетин дроту — 0,1 см; висота намистин — 0,5 та 0,8 см; їх діаметр — 0,45-0,65 см. За знахідками у Новгороді, такі прикраси вважаються одними з найстаріших. Вони виявлені у шарах X - другої половини XI ст.¹⁷

3. *Двоспиральна (очкова) підвіска*, зіпнута зі шматка срібного дроту довжиною 28,5 см та діаметром 0,15 см (рис.3,3). Вона доповнена зверху кільцевою обоймочкою для підвішування, зробленою з тоншого срібного дроту; має зімкнені кінці, край одного з яких ледь заходить за інший. Імовірно, що підвіска використовувалася як головна прикраса вінця, вміщена в уборі по центру.

Висота підвіски — 2,0 см; ширина — 4,15 см; діаметр спіральних завитків дроту — 1,85 см; розміри кільця для підвішування — 0,6х0,9 см; вага — 4,71 г.

Очкова підвіска тягнє до архаїчних форм, типових для старожитностей кола Галинівського і Козіївського скарбів¹⁸, які дослідники пов'язують з пам'ятками колочинської культури. Глинська знахідка впритул підходить до регіону з концентрацією скарбів антів I та II груп, приховування яких дослідники пов'язують з часом не пізніше

другої половини VII ст.¹⁹ Вигини спинки підвіски, стрімкий вертикальний, вузький проміжок між спіралями, значно менша його висота за давніші прототипи, свідчать про пізніший час виготовлення цієї прикраси. Відома лише поодинокa знахідка такої підвіски X-XI ст. з комплексу пам'яток Ратського городища²⁰, що додає шансів унікальності глиняській знахідці. Цікаве припущення В.В.Приймака про наявність у складі сіверянських племен Дніпровського Лівобережжя, насамперед, межиріччя Ворскли — Сули, нащадків місцевого колочинського населення²¹, яке, можливо, зберегло певні традиції щодо виготовлення прикрас. Підвіску даного типу можна розглядати і як своєрідний давній амулет-оберіг²², що підтверджує живучість стародавніх язичницьких вірувань у середовищі тої частини населення, яка прийняла нову релігію — християнство²³. В такому разі підвіска належить до числа місячно-сонячних оберегів, відомих у Середньому Подніпров'ї ще за доби середнього бронзового віку²⁴.

4. *"Вусатий" срібний перстень* (рис.3,12), щиток якого виконаний із розклепаного у тонку платівку шматка круглого дроту діаметром до 0,35 см. У чотирьох місцях перстень має сліди пайки для закріплення рухомих елементів. Кінці дроту загострені. Поверхня щитка неорнаментована, з потертостями.

Висота — 2,1 см; діаметр — 2,4 см; внутрішній діаметр 1,8-1,9 см відповідає сучасному розміру 18,5.

"Вусаті" персні — досить характерний тип прикрас населення роменської культури²⁵, — відомі за знахідками одного з новотроїцьких скарбів²⁶, курганів №№ 106 та 128 Гочевського некрополя, в одному з курганів у Кам'яному²⁷, а також поховальних пам'ятках радимичів на Брянщині²⁸, Кабанських курганів у Волго-Клязьминському межиріччі²⁹. У Новгороді латунний перстень цього типу виявлений у шарі 20-50-х рр. XI ст.³⁰ В межах Полтавщини — пониззі Ворскли — це перша така знахідка, яка відзначається масивністю і досить значною вагою — 16,75 г.

Цікаво, що перстень знаходився осібно від інших речей поховального комплексу і лежав втоптанним у стародавній ґрунт у вертикальному положенні. Склалося враження вміщення його до поховання одним із родичів як останнього дарунку померлій. У будь-якому разі ця

прикраса не належала до особистих речей похованої.

5. *Намисто сердолікове* (рис.3,6-11). Низка у складі 14-ти намистин, сильно потертих, частина — зі сколами від порівняно довготривалого використання. Складається з:

а) кулястої форми намистин (5 прим.) висотою 0,45-0,75 см і діаметром 0,6-0,8 см, менші з яких мають невелике сплюснення за висотою (рис.3,6); діаметр каналу отвору, свердленого з двох боків — 0,10-0,17 см; намистини виготовлені з прозорого сердоліку червоножовтуватого кольору;

б) призматичних 10-гранних намистин (2 прим.) висотою 0,9 і 1,5 см, шириною 0,8-1,0 см, товщиною 0,80-0,85 см (рис.3,8-9); діаметр каналу отвору, свердленого аналогічно, — 0,10-0,15 см; виготовлені з такого ж за кольором та червоно-коричневого сердоліку;

в) намистини біпірамідальної форми, 14-гранні (5 прим.); висота 1,7-1,9 см; ширина 0,7-1,0 см; товщина 0,7-0,9 см (рис.3,7); діаметр каналу отвору — до 0,10-0,20 см; три намистини виготовлені з прозорого сердоліку описаної тональності, дві — темночервоного з коричнюватим відтінком, менш прозорого;

г) монетоподібної намистини (1 прим.), круглої в плані форми, у вигляді сплющеного циліндра, зі зрізаними під кутом торцевими гранями (рис.3,11); висота — 0,45 см; діаметр — 1,7 см; намистина має вісьовий поперечний канал отвору, свердлений з двох боків, діаметром в 0,14 см; матеріал виготовлення — оранжево-червоний прозорий, так званий, східний, сердолік;

д) намистина циліндричної джжкоподібною видовженою форми (1 прим.) зі світло-червоного до жовтого кольору прозорого сердоліку, з гладенькою відшліфованою поверхнею, на якій гравіюванням нанесений візерунок, заповнений білою пастою (рис.3,10). Поверхня сильно потерта, але малюнок легко читається: дві поперечні тонкі лінії по краях, між якими вписані колонки з напівов і з'єднуючих їх поздовжніх ліній, прямокутна чарунка між котрими вміщує стилізоване зображення прямого хреста, виконане в середохресті круглою цяточкою, а на кінцях хреста — трикутничками, зверненими вершинами в різні боки.

Сердолікове намисто більшості зазначених типів належить до числа датуючих речей у складі комплексів курганних поховань Се-

реднього Подніпров'я X-XI ст.³¹ Аналогічні й подібні намистини виявлені у численних похованнях на Лівобережжі, насамперед, у Гочевських курганах³², де з дев'яти відомих низок намиста частіше зустрічаються більш пізні — біпірамідальні³³. Найбільша низка сердолікового намиста з кургану № XXXVIII нараховує 11 намистин³⁴. Відоме сердолікове намисто і в складі скарбів, зокрема біля с.Воробийовка-Друга у Посейм'ї³⁵. У Липінському курганному некрополі X-XI - першої половини XII ст. в Курському Посейм'ї, у 26 похованнях із 70 (розкопки П.І.Засурцева), виявлені сердолікові намистини; в 11 похованнях, як більш ранніх, так і пізніших, сердолікові намистини переважали, а їх загальна кількість в курганах не перевищувала 10³⁶. Отже, набір намистин з глиньського кургану № 2 слід вважати далеко не ординарним, особливо зважаючи на вартісний бік справи, адже відомо, що таке намисто досить часто виступало і своєрідним еквівалентом грошей³⁷.

Згадаємо аналогію монетоподібній намистині з Полтавщини — монетовидну, за визначенням Ю.Ю.Моргунова, підвіску з кургану № 63 Снітинського некрополя, датовану серединою - другою половиною XI ст. Ще одна монетоподібна намистина із сердоліку кавказького чи кримського походження знайдена на Старокиївській горі, біля Десятинної церкви при розкопках М.К.Каргера 1939 р. і належить до більш раннього часу³⁸.

На думку фахівців, сердолікове намисто надходило на Русь — призматичне — у X-XI ст., біпірамідальне — в кінці XI-XII ст.³⁹ Ці прикраси вважаються здебільшого предметами східної торгівлі⁴⁰. Як стверджує М.Д.Полубояринова, сердолікове намисто потрапляло до Східної Європи з Індії через Середню Азію — Поволжя⁴¹, де головним перевалочним пунктом на шляху імпорту прикрас виступав Булгар⁴². Далі шлях його просування здебільшого обмежувався суходільним торговим коридором — Булгар-Київ⁴³, що проходив через басейн Верхнього Псла і Гочевський археологічний комплекс⁴⁴. Тож, імовірно, по локальному відгалуженню цього шляху, що вів на Середню і Нижню Ворсклу, і могли надійти до Глиньського ці сердолікові намистини в кінці IX - середині XI ст. Факт довгого використання деяких з них (призматичні, монетоподібна) може свідчити про досить знач-

ний проміжок часу, відведений на збирання комбінованої низки прикрас, який охоплював одне чи два покоління. Virізняється у згаданій низці циліндрична намистина з християнською символікою, яка відмінна від індійських за кольором матеріалу, його більш світлими тонами і технікою виготовлення. За подібними за формою неорнаментованими намистинами із малоазійського сердоліку, знайденими у кочівницьких похованнях та катакомбах Дмитрівського некрополя (тип 62)⁴⁵, вона, скоріше за все, є продукцією візантійських провінційних майстерень.

6. *Золотоскляне діжкоподібне намисто* (82 прим.), що складало повну низку. Намистини різних розмірів належали до взірцевого набору, складеного виробником чи торговцем⁴⁶. Як відомо, такі намистини виготовлялися шляхом заливки двома шарами рідкого скла тонкого листочка золотої фольги, зігнутою рурочкою⁴⁷. Золотоскляне намисто отримало широке розповсюдження на території Русі ще до початку XII ст.⁴⁸, а його індивідуальне виробництво існувало вже у X ст., серійне — з другої половини XI ст.⁴⁹. Глинський набір складається з намистин із прозорого, рідше — з фіолетовим відтінком, скла. Висота намистин — від 0,4 до 1,0 см; діаметр — від 0,40 до 1,25 см; діаметр широкого отвору — 0,2-0,6 см (рис.3,13).

Золотоскляне намисто належить до найпоширенішої категорії інвентаря поховальних комплексів давньоруського населення X-XII ст. Знахідки його неодноразово траплялися в некрополях межиріччя Ворскли і Сули. Назвемо Снітин, Кам'яне⁵⁰, Ніцаху⁵¹, Полтаву⁵², Гочевський могильник⁵³ та інші. Так, у Гочевому, з 360 курганів тільки 9 не містили намиста⁵⁴, 22 комплекси з Липінського некрополя засвідчували популярність таких прикрас⁵⁵, яких у кожному з поховань налічувалося від 1-4 до 10. Цікаво, що в Гочевських курганах набори у складі понад 40 одиниць виявлені у 15 низках з 38 випадків, поховання кургану LXIV містило 112 намистин⁵⁶. Глинський набір належить до кола найбагатіших, підкреслюючи соціальний ранг померлої та її належність до представників старої родо-племінної аристократії.

Золотоскляне намисто мало візантійське походження⁵⁷; виробництво його пов'язують із південними провінціями імперії та Сірією. З огляду на наявність значних мас намистин на некрополях вздовж

водних шляхів, зокрема, відомого річкового Волга-Ока-Снова-Тускар-Сейм⁵⁸, традиційною вважається думка щодо надходження намиста дніпровським водним маршрутом з Візантії. Ю.Л.Шапова припускає для більш північних районів Посейм'я і Подесення, що найголовнішим джерелом надходжень досить коштовного імпортного намиста був також і Волзький торговий шлях та суходільний — Булгар-Київ⁵⁹. Та у випадку з Глинським некрополем взірцевий набір золотоскляного намиста міг потрапити на Ворсклу ближче до середини XI ст. водним відгалуженням Дніпровської торгової магістралі.

7. Уламок залізного ножа з прямою спинкою та уступом в основі черенка (рис.3,15). За фрагментами встановлена довжина уламка — 4,8 см; ширина леза — 0,9 см; товщина леза — 0,35 см; товщина черенка — 0,2 см. Належить до групи типових малих ножів пізнього етапу роменської культури - давньоруського часу⁶⁰.

8. Фрагменти верхньої частини ліпного горщика (4 прим.) з трохи відігнутих коротким вінцем, округлим тулубом, прикрашеного по зрізу вінця ледь помітними косими відбитками гусеничного штампугу, у верхній частині плічок — рядом зигзагоподібних відбитків гусенички, місцями здвоєних (рис.3,14). Поверхня горщика заглажена, черепок має вторинний випал у вогнищі. Реконструйований діаметр вінця не перевищує 16,0 см.

Серед аналогічних зразків посуду пізньороменського часу знахідка має схожість з верхніми частинами ліпних посудин з поселення у Городному⁶¹, городищ Курган біля с.Волинцеве⁶² та с.Зарічне⁶³. Аналогічні горщики з подібною орнаментациєю виявлені при розкопках Великого Глинського городища, посаду літописної Лтави, де вони траплялися у найпізніших комплексах середини-другої чверті XI ст. За типологічно-хронологічною схемою роменських старожитностей О.В.Сухобокова, горщик належить до найпізніших форм ліпної кераміки, що побутували разом з кружальним посудом київських типів на початку - у першій половині XI ст.⁶⁴, і можливо, доживали як архаїзми у побуті місцевого населення серед кружального посуду до середини XI ст.

Як вже зазначалося, поховання з кургану № 2, орієнтоване в західному секторі, є досить виразним показником кризи язичницької

ідеології, пов'язаної із заборобою на тілоспалення нової київської влади, яка впроваджувалася навіть на окраїнах Русі⁶⁵. Такі свідчення початкового етапу християнізації сільського населення найбільш віддалених окраїн, зокрема південного сходу киево-руських земель, вже потрапляли в поле зору дослідників⁶⁶. Наявність перстеподібних скроневих кілець, золотоскляного й сердолікового намиста, перстнів різних типів відзначена для більш ніж 30 поховальних комплексів межиріччя Ворскли і Сули⁶⁷. Як зазначає Є.О.Шинаков, цей набір прикрас став одним із варіантів типового комплексу гарнітуру етнографічного поховального вбрання і зачіски сіверянок кінця X - середини XII ст.⁶⁸. "Сіверянські" етновизначальні комплекси, частина елементів з яких сягає корінням до старожитностей роменської культури, у повністю сформованому вигляді з'являються не раніше рубежу X-XI ст., тобто тоді, коли сіверянська політична організація і єдність відходили в минуле. Тому своєрідними реліквіями серед прикрас виступають давні за типом очкова підвіска і "вусатий" перстень. У найбільш повному вигляді і досить стійко сіверянські комплекси прикрас побутують у "гніздах" пам'яток Середнього Псла до середини XI ст., звідки розповсюджуються на Середню і Верхню Ворсклу⁶⁹ — чи не останній оплот культурних традицій місцевого населення, інкорпорованого до складу централізованої держави. За наявністю серед інвентаря поховання ліпної роменської кераміки, що обмежує верхню дату⁷⁰ глиняного кургану, час його спорудження, найімовірніше, визначається кінцем першої чверті — серединою XI ст.

Важливими для порівняння з глиняними є матеріали також окраїнного північного Кемського некрополю Нікольське III у Білозеррі, куди золотоскляне і сердолікове намисто могло надходити різноманітними шляхами. При розкопках курганів №№ 9 (поховання 1), 10, 13 (поховання 2), 16 (поховання 1), 33 (поховання 2) виявлені численні прикраси загальноруських типів, комплекти, в тому числі зразкові (вдвоє менші за глиняські), золотоскляного намиста, сердолікові намистини, перстеподібні скроневі кільця, хрестики-тільки, а також срібні монети-денарії Девентера, єпископ Бернольд (1027-1054), Євера, горцог Ордульд (Отто) (1059-1071), Майнца, архієпископ Лупольд (1051-1059) та ін.⁷¹ Ці матеріали, можливо, навіть із деяким

запізненням від Глинського некрополю, чітко фіксують час поширення аналогічних прикрас, збільшення обсягів торгових операцій за їх участю, саме до середини XI ст.

Поховальний комплекс, який є важливим індикатором орієнтації торгових зв'язків ворсклинських сіверян, досить чітко вписується у схему вже визначених джерел надходження імпортованих прикрас та інших товарів⁷², пов'язаних із функціонуванням економічно важливих торгових шляхів — Дніпровського і Булгар-Київ⁷³. Разом з тим, він дає підстави для позначення торгових шляхів регіонального й місцевого рівня в басейні Ворскли⁷⁴, а саме — річкових та суходільних, що повинні ще стати об'єктом наукового вивчення. Найголовнішими, на наш погляд, були регіональне ворсклинське відгалуження Дніпровського торгового шляху, яке давало можливість купцям з Візантії і місцевим торговцям обминути центральні райони Середнього Подніпров'я і Київ на шляху до верхів'їв Ворскли, Псла і Сейму, верхньої частини басейну Сіверського Дінця тощо; суходільний відрізок цього ж шляху від гирла Ворскли до її витоків і витоків ін. приток, а також місцеві — суходільні шляхи з басейну Верхнього Псла, від Гочевських городищ до верхів'їв Ворсклиці і далі, — до Нішахи, Журавного, Глинського, Лтави, вздовж правого берега Ворскли і, можливо, більш вигідний — від Зеленогайського комплексу по Пслу, Сироватці і протоках до Боромлі, далі по Ворсклі, пов'язані з Правобережжям Дніпра через Переволочинську переправу і включені до водної мережі шляху цього ж напрямку та Дніпровського шляху "із варяг в греки", вигідні для східної і південної торгівлі. Не слід применшувати значення й східного відгалуження ворсклинського шляху — вздовж Котелевки-Мерло-Мерчика-Уди на Донецьке городище, який пов'язував населення салтівської культури басейну Сіверського Дінця з південною межею роменського світу⁷⁵. Глинський археологічний комплекс був розташований майже поряд зі стиком всіх цих шляхів, тому мешканці городища і селищ Глинської долини сповна користувалися плодами торгівлі.

Певним підтвердженням східних зв'язків Глинського із салтівським алаано-болгарським населенням Хозарського каганату є й деякі окремі знахідки, виявлені на зруйнованій південній частині курганного

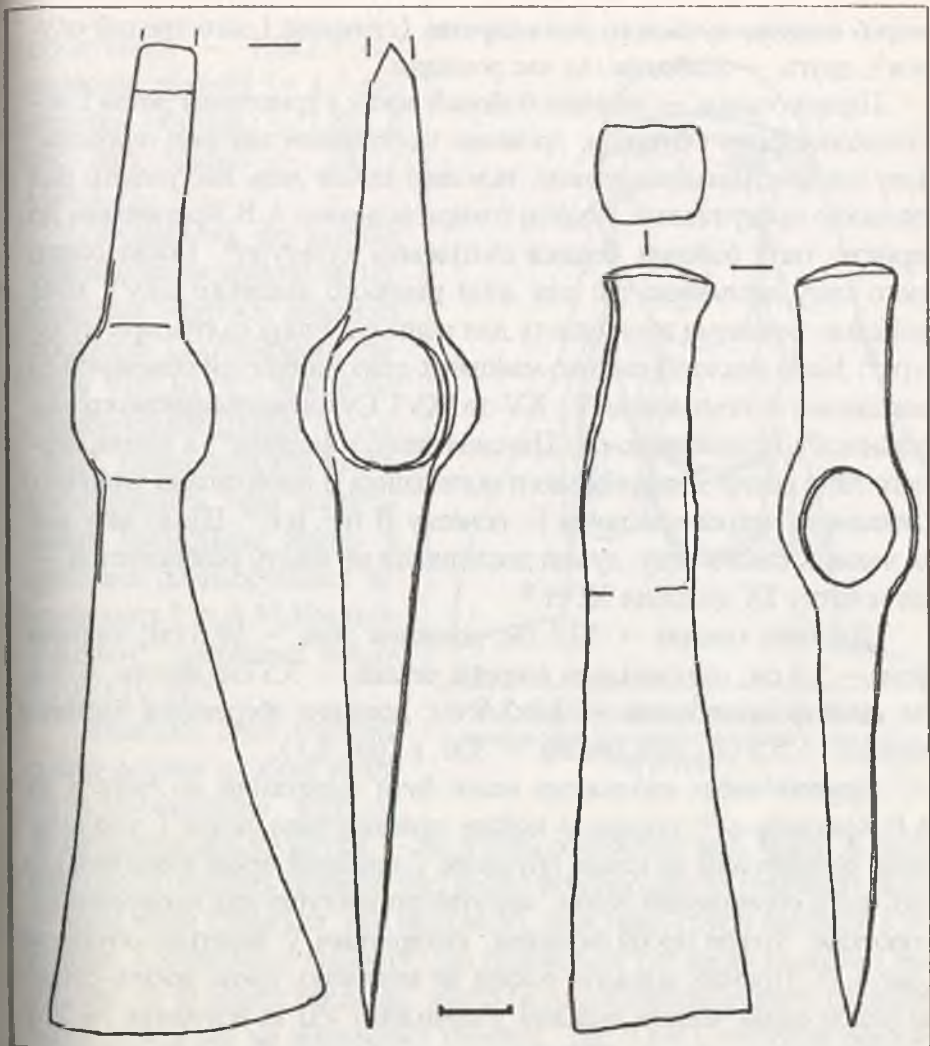

Рис.4. Глинський курганний некрополь, ур.Гуринівщина. Сокири-чекани. Залізо.

могильника, в ур.Гуринівщина. Тут на вузькій смузі розораної тераси корінного берега, крім кількох кулястої форми та біпризматичної сердолікових намистин, вінця кружального горщика XII ст., трапилися дві залізні бойові сокири (рис.4). Перша з них виявлена випадково 1972 р. місцевим жителем В.Д.Міщенком, пристосована ним до

потреб ведення сучасного господарства (сточений і загострений обушок), друга — знайдена під час розвідки.

Перша сокира — типовий бойовий чекан з трикутним лезом і молотчоподібним обушком, зрізаним і обточеним автором знахідки. Лезо сокири трохи закруглене, невеликі щічки ледь виступають над овальною провусиною. Подібні сокири віднесені А.В.Кригановим до першого типу бойових чеканів салтівської культури⁷⁶. Поява сокир цього типу відзначена ще для доби раннього залізного віку⁷⁷, хоча найбільш типовими вони стають для раннього етапу салтівської культури⁷⁸. Коло аналогій салтово-маяцьких старожитностей обмежується знахідками з комплексів V, XV та XVI Сухогомольшанського могильника⁷⁹, Правобережного Цимлянського городища⁸⁰, а також першого типу сокир Дмитріївського могильника й матеріалами північно-кавказьких некрополів кінця I - початку II тис. н.е.⁸¹ Щодо датування чеканів такого типу, думки дослідників не мають розбіжностей — від початку IX до кінця XI ст.⁸²

Довжина сокири — 19,1 см; довжина леза — 10,6 см; ширина леза — 5,4 см; максимальна ширина чекана — 3,5 см; висота — 5,6 см; діаметр провусини — 2,0х2,6 см; довжина збереженої частини обушка — 5,5 см; вага чекана — 356 г (рис.4,1).

Другий чекан наближено може бути віднесений до типу 2 за А.В.Кригановим⁸³: сокири з майже прямокутним лезом і плоским, дещо розширеним до кінця, обушком. Глинський чекан відрізняється від них чітко спрямленим лезом, відсутністю виступів над провусиною, коротким, трохи профільованим, квадратним у перетині обушком (рис.4,2). Прямих аналогій сокирі не виявлено, проте досить схожі за рядом ознак чекани знайдені у комплексі VII та похованні № 252 Сухогомольшанського могильника⁸⁴, похованнях Дмитріївського археологічного комплексу (тип II за С.О.Плетньовою), серед випадкових знахідок на Харківщині⁸⁵, у Саркелі⁸⁶. С.А.Плетньова вважає наявність квадратного обушка ознакою більш раннього за хронологією типу чеканів⁸⁷, датуючи побутування таких сокирок від початку IX до початку X ст.⁸⁸

Довжина сокири — 14,7 см; довжина леза — 8,4 см; ширина леза — 3,4 см; максимальна ширина сокири — 2,8 см; діаметр овальної

провушини — 1,8х2,3 см;
довжина обушка — 4,0 см;
перетин обушка — 1,8х1,8
см; вага чекана — 280 г
(рис.4,2).

Зауважимо, що подібні бойові сокири набули поширення на території широких просторів Євразійських степів у VIII-XI ст. і відомі від Лівобережжя Дніпра до Хакасії⁸⁹. Певні паралелі за формою обушка, леза, влаштування провушини маємо зі зразками давньоруських чеканів типу I за А.М.Кирпичниковим⁹⁰, датованих широко X-XIV ст.⁹¹

Знахідка двох бойових сокир-чеканів — зброї вершника-дружинника здебіль-

шого салтівської культури — на досить обмеженій за площею ділянці некрополю ставить питання про певну неоднорідність етнічного складу населення Глинська, яке включало, можливо, групи вихідців з території Хозарського каганату, що опинилися тут після походів Святослава чи за інших обставин, якщо це не свідчення імпорту окремих типів озброєння чи військових трофеїв. Так, О.В.Сухобоков вважає очевидним існування у складі сіверян етнічних компонентів салтівської культури, зокрема, аланів-асіїв, що мали давні традиції осілості й землеробства⁹² і, вірогідно, були християнізовані⁹³.

Безперечно, подальше археологічне вивчення Глинського курганного некрополя матиме істотні перспективи і проллє світло на хід ряду історичних процесів у ворсклинському степовому прикордонні на півдні Русі.

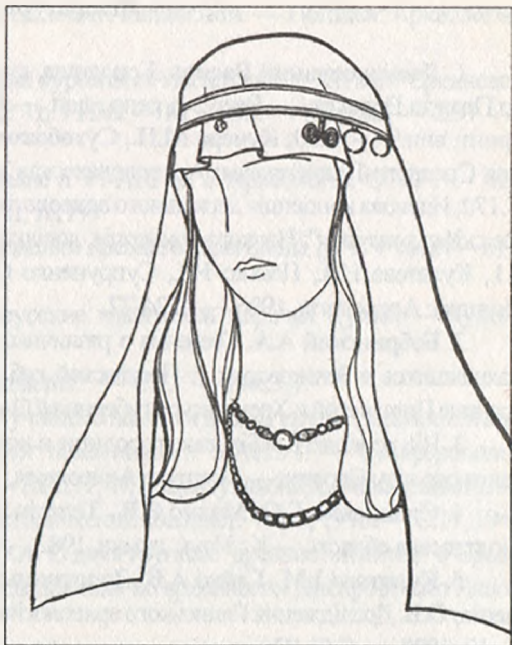

Рис.5. Реконструкція головного убору з
прикрасами дівчинки-сіверянки з кургану
№ 2/1998 р.

Рис. Золотницької Т.М.

1. Ляскоронський Василь. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. — Полтава: Археологія, 1995. — Пре-принт, вип.9. — С.50; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наук. думка, 1984. — С.170; Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городи-ще скіфського часу": Наукова концепція, довідки, матеріали, проекти / Золотницький Б.І., Кулатова І.М., Пасько Н.І., Супруненко О.Б., Тітков О.В., Шрамко Б.А. — Полтава: Археологія, 1996. — С.24-27.
2. Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глинница и на границе Полтавской и Харьковской губернии // ОАК 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-128.
3. Від редколегії // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.9-10.
4. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.48.
5. Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супру-ненко О.Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.91-92.
6. Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Историко-археологический семинар "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." / ТД. — Чернигов, 1988. — С.12; Сухобоков О.В. К характеристике могильника у с.Камен-ное // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С.99.
7. Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки "Русской земли" и племенные украшения // Исследование социально-исторических проблем в археоло-гии. — К.: Наук. думка, 1987. — С.228-230.
8. Петрашенко В.А. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян // Старожитності Русі - України. — К.: Київ. Акад. Євробізн., 1994. — С.182-183. — Рис. 12, 13.
9. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — Рис.13; 16,1.
10. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев: Пути, связи, судьбы. — К., 1997. — С.58, 130-131. — Рис.23, 4-5; 61, 2-3.
11. Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — К.: Наук. думка, 1992. — С.178, 179. — Рис.33; 34, 20-21, 24.
12. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарецько-го в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ.семинар / ТД. — Полтава, 1990. —

С.43-44. — Рис.2; Супруненко О.Б. На землі Полтавській. — Полтава: Археологія, 1998. — С.92. — Рис.87,3.

13. Успенская А.В. Березовецкий курганный могильник X-XII вв. // Средневековые древности Восточной Европы: Тр. ГИМ. — М., 1993. — Вып.82. — С.97. — Рис.8.

14. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР. — М.: Наука, 1982. — С.201. — Табл. XXVII, 18, 19.

15. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). — М.: Наука, 1981. — С.13, 15. — Рис.3, 11.

16. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.75. — Рис.22, 12-14.

17. Седова М.В. Ювелирные изделия... — С.13. — Рис.3, 4.

18. Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып.6. — С.607, 639. — Табл. 17; 49; Гавригухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С.11, 194, 238. — Рис.19, 4-14; 59, 2; Щеглова О.А. О двух группах "древностей антов" в Среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990.

19. Гавригухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад... — С.108, 129.

20. Енуков В.В. К вопросу о судьбе роменской культуры в Курском Посеймье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С.194-195; Енуков В.В., Шавелев С.П. Основные направления торговых связей Курской земли в X-XIII вв. // Торговля Курского края с древнейших времен до начала XX века. — Курск, 1996. — С.16.

21. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - поч. IX ст. — Суми, 1994. — С.31-40; Гавригухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад... — С.108; Приймак В.В. Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли: дискусійні питання, нові матеріали. — Полтава-Суми, 1997. — С.19.

22. Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К.: Наук. думка, 1987. — С.74-75; Артеменко И.И., Моця А.П. Боги созданы людьми. — К.: Политиздат, 1989. — С.157.

23. Толочко П.П. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси. — С.12.

24. Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — К.: Наук. думка, 1972. — С.225-226. — Табл. XXIV, XXV.

25. Шинаков Е.А. "Восточные территории" Древней Руси в конце X - начале

XIII вв.: (этнокультурный аспект) // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С.85, 86. — Рис.2,2.

26. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. — С.26. — Рис.15,3.

27. Седов В.В. Восточные славяне... — С.211. — Табл. XXXVII, 12, 13; Сухобок О.В. К характеристике могильника у с. Каменное. — Табл. XIX, 32.

28. Седов В.В. Восточные славяне... — С.221. — Табл. XLVII, 13.

29. Там само. — С.233. — Табл. LIX, 22.

30. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода... — С.130. — Рис.45, 23.

31. Моця А.П. Погребальные памятники Южнорусских земель IX-XIII вв. — К.: Наук. думка, 1990. — С.80-82. — Табл. 6.

32. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев... — С.58. — Рис.23, 15.

33. Енуков В.В., Щавелев С.П. Основные направления торговых связей... — С.20, 25-26. — Рис.2, 7-8.

34. Там само. — С.27.

35. Ширинский С.С. Разведки в Курской области // АО 1968 г. — М.: Наука, 1969. — С.68-69.

36. Енуков В.В. К вопросу о судьбе роменской культуры в Курском Посеймье // Теория и методика исследования археологических памятников лесостепной зоны. — Липецк, 1992. — С.193-195; Енуков В.В., Щавелев С.П. Указ. работа. — С.24.

37. Стародубцев Г.Ю. О некоторых аспектах торговых связей населения Верхнего Псла в X-XII вв. // Торговля Курского края с древнейших времен до начала XX века. — Курск, 1996. — С.10.

38. Моргунов Ю.Ю. Летописный город Кснятин и его некрополь // КСИА. — М., 1991. — Вып.205. — С.39-43; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.75. — Рис.22,6; Церква Богородиці Десятинна в Києві / Наук. ред. Толочко П.П. — К.: АртЕк, 1996. — Каталог. — С.171. — № 67.

39. Равдина Т.В. Погребения с древнерусскими сребренниками // СА. — М., 1979. — № 3. — С.97, 98.

40. Фехнер М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Очерки истории русской деревни X-XIII вв.: Тр. ГИМ. — М., 1959. — Вып.33. — С.152-156.

41. Полубояринова М.Д. Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды. — М.: Наука, 1991. — С.106-111; Енуков В.В., Щавелев С.П. Указ. работа. — С.23.

42. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев... — С.10.

43. Там само. — С.90-137.

44. Там само. — С.130-135; Енуков В.В., Щавелев С.П. Указ. работа. — С.24-26.

45. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.216, 261. — Рис.84, 22; Плетнева С.А. На славяно-

хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М.: Наука, 1989. — С.120, 122. — Рис. 67, 62.

46. Шапова Ю.Л. Византия и Восточная Европа. Направления и характер связей в IX-XII вв. (по находкам стекла) // Византия и Средиземноморье. Славянский мир. — М.: Наука, 1991. — С.159-160; Лихтер Ю.А., Шапова Ю.Л. Гнездовские бусы: По материалам раскопок курганов и поселения // Смоленск и Гнездово: (К истории древнерусского города). — М.: Наука, 1991. — С.259-260.

47. Шапова Ю.Л. Византия и Восточная Европа... — С.157-158.

48. Там само.

49. Енуков В.В., Щавелев С.П. Указ. работа. — С.24.

50. Моргунов Ю.Ю. Неприна В.И., Супруненко А.Б. Работы в Лубенском районе Полтавской обл. // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.276; Сухобоков О.В. К характеристике могильника у с.Каменное. — Табл.XIX, 31.

51. Городцов В.А. Результаты исследований, произведенных научными экспедициями XII Археологического съезда // Тр.XII АС. — М., 1905. — Т.1. — С.126, 127; Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — С.187-188.

52. Супруненко О.Б. На землі Полтавській. — С.92. — Рис.87.

53. Самоквасов Д.Я. Дневник раскопок в окрестностях с.Гочева. — М., 1915; Его же. Атлас Гочевских древностей. — М., 1915. Окремі знахідки золотоскляних намистин виявлені також у зруйнованому курганному могильнику на північ від городища у Старих Санжарах (Решетняках) в 1982 р. та на схилах мису з Новосанжарським городищем.

54. Енуков В.В., Щавелев С.П. Указ. работа. — С.25.

55. Там само.

56. Там само. — С.26.

57. Шапова Ю.Л. Византия и Восточная Европа... — С.157.

58. Енуков В.В., Щавелев С.П. Указ. работа. — С.26, 29.

59. Шапова Ю.Л. Византия и Восточная Европа... — С.172-173.

60. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья: (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — С.123. — Рис.60, 3-5.

61. Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — С.186. — Рис.38, 29.

62. Приймак В.В. Роменська культура... — Табл. 9, 1; 10, 2-3.

63. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского лесостепного Левобережья... — С.79. — Рис.47, 2.

64. Сухобоков О.В. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I - початку II тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч. 1-2. — С.60. — Рис.1.

65. Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К.: Наук. думка, 1987. — С.74; Приймак В.В. Роменська культура в межіріччя Десни і Ворскли... — С.19-20.

66. Макаров Н.А. Население русского Севера в XI-XIII вв.: По материалам могильников Восточного Прионежья. — М.: Наука, 1975. — С.30-31; Сухобоков О.В. Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I - початку II-го тис. н.е.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С.36.

67. Шинаков Е.А. "Восточные территории" Древней Руси... — С.86.

68. Там само. — С.91-92.

69. Там само. — С.92.

70. Приймак В.В. Територіальна структура межіріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII - початку IX ст. — Суми, 1994. — С.15-16.

71. Макаров Н.А. Население русского Севера в XI-XIII вв. — С.146-154, 156, 201, 202, 204. — Табл. XVI, XVII, XIX-XX.

72. Рыбаков Б.А. Путь из Булгара в Киев // МИА. — М.: Наука, 1969. — № 169. — С.194-195; Рыбина Е.А. Из истории южного импорта в Новгороде // СА. — М., 1971. — № 1. — С.260-264; Рыбина Е.А. Торговые связи Новгорода X-XV вв. по археологическим материалам: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1972. — С.7-14; Толочко П.П. Про торгові зв'язки Києва з країнами Арабського Сходу та Візантією у VIII-X ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наук. думка, 1976. — С.3-11.

73. Толочко П.П. Торговля древнего Киева // Новое в археологии Киева. — К.: Наук. думка, 1981. — С.357, 360-361, 365; Толочко П.П. Древний Киев. — К.: Наук. думка, 1976. — С.172; Моця А.П., Халиков А.Х. Указ. соч. — С.180.

74. Шинаков Е.А. Указ. работа. — С.83. — Рис.1; Енуков В.В., Щавелев С.П. Указ. работа. — Рис.1.

75. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.20-21. — Рис.1; Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.14.

76. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по м-лам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989. — С.103-104.

77. Мерперт Н.Я. О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. — М., Л., 1951. — Вып. 36. — С.24; Ковач Л. Вооружение венгров — обретателей родины: сабли, боевые топоры, копья. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1981. — С.11.

78. Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА. — М.: Наука, 1967. — № 142. — С.142.

79. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во

ХГУ, 1985. — С.117, 118. — Рис.8,25; 9,20; Крыганов А.В. Вооружение и войско... — С.102. — Рис.3, 11-12.

80. Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.148. — Рис.36, 33.

81. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — С.74-75. — Рис. 35, 1; Ковалевская В.Б. Северокавказские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.272. — Рис.94, 5,45, 155.

82. Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура. — С.148. — Рис. 36; Ковалевская В.Б. Указ. работа. — С.272. — Рис.94, 152.

83. Крыганов А.В. Указ. работа. — С.104.

84. Там само. — С.102. — Рис.3,16; Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — С.119.

85. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — С.272. — Рис.105, 2; Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — С.74-76. — Рис. 35, 2.

86. Артамонов М.И. Саркел — Белая Вежа // МИА. — М., Л., 1958. — № 62. — Т.1. — С.43. — Рис.29,4.

87. Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура. — С.74.

88. Там само. — С.148.

89. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — С.130, 148, 166, 170, 272. — Рис. 24, 42; 36, 33-34; 52, 118, 121; 55, 60-61; 94, 155, 170.

90. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени // САИ. — М., Л.: Наука, 1966. — Е 1-36. — С.36; Кирпичников А.Н., Медведев А.Ф. Вооружение // Древняя Русь: Город, село, замок. — М.: Наука, 1985. — Табл.127.

91. Там само. — С.310.

92. Сухобоков О.В. Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України. ... — С.36.

93. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — С.269-270.

13.12.1998